

ОРТАҚ ТҮРКІ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ МЕТОДОЛОГИЯСЫ THE RESEARCH OF METHODOLOGY OF GENERAL TURKISH HISTORY

Х.ӘБЖАНОВ*

Түйіндеме

Ортақ түркі тарихын зерттеу методологиясы өзекті әрі жүйеленбеген деңгейде қалып отырғаны мәлім. Автор мақалада осы ортақ түркі тарихын зерттеудің бастапқы методологиялық екі ұстанымы – аумақтық бірлік және тілдік біртектілік мәселесіне арнайы тоқталып, адамдардың ой және дене еңбегі арқылы атқарған күнделікті және үздіксіз тіршілігі, ізденісі мен ілгерілеуі, қоршаған ортамен үйлесімі немесе қайшылығы, әлеуметтік-демографиялық үдерістер – барлығы ортақ түркі тарихын зерттеудің методологиялық заңына айналғанын жөн санайды. Және Ортақ түркі тарихын дәуірлеу мәселесіне тоқталып, ғылыми талдау жасайды.

Кілт сөздер: Методология, аумақтық бірлік, тілдік біртектілік, ортақ түркі тарихы.

Summary

It is known that research of methodology of general Turkish history still doesn't have order. In this article author mentioned about two methodological concepts of study (research) of general Turkish history- they are: Union of area and union of language . He also mentioned about people's physical and mental activity and how they use them in everyday life, their improvement and search; influence of environment; social and population progress. All of them turn into the methodological law of general Turkish history. And he made scientific survey how Turkish history grows every epoch.

Key words: Methodology, union of area, similarity of languages, general Turkish history.

Түркі халықтарының тарихы қаншалықты күрделі әрі кешенді құбылыс болса, оны зерттеу методологиясы да соншалықты өзекті әрі жүйеленбеген деңгейде қалуда. Методология түзелмей зерттеу объектісіне қатысты ақиқатты айтпақ түгілі ақпаратты дұрыс жинау, жүйелеу, «сөйлету» мүмкін емес. Ортақ түркі тарихын зерттеудің бастапқы методологиялық екі ұстанымы айрықша маңызды. Онсыз тарих ғылымының миссиясы, яғни жаңалық ашу, ақиқатты айту

---

*тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі. Алматы/Қазақстан.
Doctor of historical sciences, Professor, the director of History and ethnology Institute named after Shokhan Ualikhanov. Almaty-Kazakhstan. E-mail: ata53@mail.ru

атқарылмайды. Олардың бірі – аумақтық бірлік, екіншісі – тілдік біртектілік мәселесі. Бұлай дейтін себебіміз, түркі халықтары – Еуразияның сайын даласының автохтонды тұрғындары. Физикалық антропология жағынан шыққан тегі, уақыт өлшемі бойынша тас дәуірінен белгілі тарихы, кеңістік тұрғысынан алғанда өмір сүрген аумағы ортақ болғандықтан түркі халықтарының тілі бір қайнаркөзден басталатыны күмән туғызбаса керек. Бүгінге жеткен-жетпеген түркі халықтарының сақталған я сақталмаған тілдерінде, сөздік қорында ортақ тарихының қалың қыртысты ақпараты, ішіне бүккен құпиясы, баршаны тамсандырған байлығы жатыр. «Басында сөз болды, ал сөзді құдай жаратты», делінген ғой Інжілде. Ең бастысы – тілдік және аумақтық бірегейлік пен біртектілікті ғылыми тиянақтау түркі халықтарының этногенезін дұрыс ашуға, қоршаған ортаны игеруде, төл тарихымызды түзуде басқаның емес, өз қандастарымыздың сүбелі үлесін әділінен баяндауға асыл арна салады. Әлем таныған О. Сүлейменовтың сөзімен айтсақ, «егер біз сөзді оқуды үйренсек, жер, өзен, тау, арал аттарынан тілдердің материк және мұхит бойынша қозғалу бағдарын анықтауға болады. Сондықтан этимологияның рөлі артады ... Сөздіктер кез келген этносқа – үлкеніне де және кішісіне де – өзінің шыққан кезінен бастап өткені жайында толығырақ білуге көмектеседі. Ауызекі сөз өзінің мазмұны және құрылымында жарықшақтар мен асыл бұйымдардың мұражайлық жинағына қарағанда, көбірек тарихи шындықты сақтайды».

Аумақтық бірлік пен тілдік біртектіліктің нығаюы немесе ыдырауы этностардың қилы тағдырымен анықталады. Тағдырдың жазуымен XIII ғасырда Еуропаға кеткен қыпшақтар Ұлы далада қалған бауырларынан мүлде алшақтап кеткен жоқ па?! Бұл – бір. Екінші жағынан тілдік үдерістер, жер көбінесе төл мемлекеттің пайда болуына және дамуына тәуелді. Адам баласы пайда болғаннан мемлекеті құрылғанша ұлан-ғайыр уақыт өтті. Әр нәрсенің бастауы қиын. Түркі халықтарының шаруашылығы мен мәдениетіне, тілі мен әлеуметтік ұйымдасуына, салт-дәстүрі мен менталитетіне тән бастапқы сипаттары мемлекеттері шаңырақ көтергенше қалыптасты. Түптеп келгенде, бәсекеге қабілетті, өзін-өзі танудың биік сатысына көтерілген этнос қана мемлекетін дүниеге әкеледі. Мемлекет – нақты халықты, соның төңірегіне топтасқан басқа да этностарды сақтаудың, жетілдірудің, кемелдендірудің басты ұйымы. Жыл санауымызға дейінгі I мыңжылдықта түркі тектестер мекендеген Еуразия кеңістігінің негізгі бөлігінде сақ мемлекеттері дәурен құрғаны белгілі. Сақтардың соғыс

өнері, сұлулықты ұлықтаған аң стилі, шаруашылық-мәдени кешеніндегі биік технология антикалық және византиялық деректерде молынан сақталған. Сақтар мен мемлекеттері іргедегі Қытаймен, айшылық алыстағы Грекиямен, Иранды билеген Ахеменидтер династиясымен бәсекелесе алғаны түркілердің аумақтық бірлігі мен тілдік біртектілігі ұзақ уақыт аясында лайықты әлеуетке ие болғанын куәлендіреді.

Бірақ мемлекеттілік факторын абсолютке айналдыруға негіз жоқ. Сақ, байырғы түркі мемлекеттері тарих сахнасынан кеткеніне мыңдаған жылдар өтті. Еуразиялық түркілер 3-4 ғасыр бойы бодандықта қиналды. Соған қарамастан тілдік біртектілігі күмән туғызбайды, ғылыми этимология нәтижелерімен қолдау табуда. Осы орайда қоғамдық-гуманитарлық ғалымдар арасындағы пікірталастың басты тақырыбы сақтардың мемлекеті мәселесі емес, қай тілде сөйлегені төңірегінде жүріп жатқанына назар аударған жөн. Әйгілі ғалым Қ. Салғараұлы 2012 жылы жарық көрген «Ежелгі түріктер» монографиясында: «Рас, қазақстандық ғалымдар соңғы кезде археологиялық қазба мұралар дерегіне сүйеніп, сақ тайпаларының түрік тілінде сөйлегенін айтып, түрік тектес халықтар тобына жатқызып жүр. Бірақ бұл тұжырым әлемдік ғылымда жалпылама қолдау тауып, әлі орныға қойған жоқ. Оған, шет жағасын жоғарыда айтқан, сақтарды «қазіргі Иран жерінен ауып келген арийлер, үнді-еуропа тілінде сөйлейді» деген пікірдің жарыса айтылып, күні бүгінге дейін ғылымда қабаттаса қолданылуы дәлел бола алады», деп жазады. Демек, ортақ түркі тарихын зерттеу методологиясына тіл, аумақ мәселесін жатқызу тарихшыларды көздеген мақсат-мұратқа жақындата түспесе, еш адастырмайды.

Болмыс бітімінің тамыры тереңге тартқан түркілік халықтар жат өркениет пен мемлекеттер қарамағына өте қалғанда да, жинақы өмір сүруін тоқтатпаса, жойылып кете бармады. Бұған ежелгі және ортағасырлардағы Кавказды, Қытайды мекендеген қандастарымыздың тағдыры айғақ-дәлел. Мәселен, қазіргі Әзірбайжан аумағындағы мемлекеттерді ж.с.д. IV ғасырдан беріде біресе парсылар, біресе арабтар, біресе курдтар билеп келді, ара-тұра байырғы халық өкілдері билік құрды. Ирандық Нәдір шах 1747 жылы өлген соң ғана толық егемен мемлекет дүниеге келді. Міне, осындай аласапыранға қарамастан әзірбайжан халқы өз тілімен, жерімен, тарихымен түркі әлемін нұрландырып отыр.

Түйіп айтар болсақ, ортақ түркі тарихының мазмұны мен ерекшеліктерін айқындаған басты факторларға аумақты, тілді, мемлекетті жатқызатын методологиялық пайым барлық зерттеуде басымдықпен алға шығуы керек. Халықтың экономикалық өмірі мен әл-ауқаты жерінің жомарттығымен (қазақ: жері байдың – елі бай, деген ғой), рухани әлемі – тілінен, жасампаздығы – мемлекетінен көрініс табатыны ұзынсонар дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат деп түсінемін. Бұлар бір-бірінен ажырағысыз мәңгілік құндылықтар: тіл өзіне тиесілі міндеттерді атқарып тұрса, оның иесі, киесі – халық бар деген сөз. Тілімен қатар жерін ұстай алған халық қана мемлекетін құрады. Мемлекет – халықтың, жердің, тілдің панасы, қамқоры, айбыны.

Тіл, жер, мемлекет өздігінен тарихты түзбейді. Бұларды тарих шығыршығын айналдыруға жететін үш құдірет бар. Біріншісі – халық, екіншісі – тұлға, үшіншісі – билік.

Адамдардың қажетін өтейтін жердің асты-үстіндегі байлық халықтың еңбегімен, ақылымен, қолымен өндіріледі. Халықтың ғұмырын ұзартатын материалдық және рухани қазына, білім мен ғылым, тәжірибе мен тағылым сол халықтың тілі арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Бұл мүмкіндік жазу шыққаннан кейін әлденеше еселеп артты. Ал адамзат өркениетіне баға жетпес олжа салған алғашқы жазулардың бірі түркілік руна екенін қаперге алсақ, бабаларымыз әлемдік тарихтың өзегінде тұрғанын қапысыз ұғынамыз әрі ұғындыра да аламыз. Осынау биік мәртебе ішінара, шамамен бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін сақталды. Халық саны пәрменді рөл ойнады.

Қысқасы, адамдардың ой және дене еңбегі арқылы атқарған күнделікті және үздіксіз тіршілігі, ізденісі мен ілгерілеуі, қоршаған ортамен үйлесімі немесе қайшылығы, әлеуметтік-демографиялық үдерістер – бәрі ортақ түркі тарихын зерттеудің методологиялық заңына айналғаны жөн. Тарих көшіне ілесе алмаған халық бар шығар, әйткенмен халықтан тыс тарих болған емес, болмайды да. Ортақ тарихымыздың өн бойында тағдыры мен тілегі тоғысқан халық тұрмаса, кімнің кім екенін, тарихымыздың ортақ екенін ашу мүмкін емес.

Тарихтың жолы қайшылықтар мен қиыншылықтарға толы. Бұлар қарапайым малшы мен диханның да, зергер мен ұстаның да, жас пен кәрінің де, ерлер мен әйелдердің де алдынан әркез шыққан әрі шыға да береді. Қазақи ұғыммен айтқанда - екінің бірі. Мәселе шешілмесе, қоғам күйрейді, не осынау қайшылықтар мен

қиыншылықтардан алып шығатын адам табылады. Күрмеуі күрделі құбылыстың шешіміне қол жеткізген ой мен әрекет иесін, басшыны, жасампаз жанды, халқы мен мемлекетінің беделін, күш-қуатын арттырған азаматты, біздің пікірімізше, Тұлға деген жөн.

Көктей шолып қарайтын болсақ, ортақ түркі тарихында Тұлғалар жалғастығы үзілмегенін көреміз. Тарихи таным үшін методологиялық мәні зор үдеріс – осы. Парсы әскерін шөл далада адастырған Шырақ та, білім-ғылым қуып қиырға кеткен сақ ойшылы Анахарсис те, күй атасы Қорқыт та, энциклопедиялық білімді дәрігер Ибн Сина да, ағартушы И. Гаспринский де, азаттық жолында құрбан болған С. Юлаев, Махамбет, Кенесары, М. Сұлтан-Ғалиев та шынайы Тұлғалар. Тұлға дегеніміз - өзіне тәуелді емес объективті әлемдегі (ортадағы) қажеттілікті (экономикалық, ғылыми, саяси, өндірістік, т.б.с.с.) практикалық-қолданбалық, теориялық-шығармашылық жаңашылдықпен шешкен (жүзеге асырған) немесе шешу (жүзеге асыру) жолын дұрыс нұсқаған әлеуметтік субъект. Тұлға дәйектеген ізашарлық нәтижені замандастары, кейінгі ұрпақ та кәдеге жаратады.

Тұлғаны тұлға еткен іргелі нәтиже, танымдық және қолданымдық бәсі жоғары теориялық-практикалық шешім алғашқыда ниет, арман, қиял түрінде көрініс береді. Осының бәрі түркі халықтарының ертегілерінде, аңыз-әңгімелерінде молынан орын тепкен. Бұл - утопиялық идея. Келесі саты - ықтималды идея, яғни жүзеге асуы бек мүмкін идея. Айталық, аспанда құстай қалқуды армандаған батыр бабаларымыз ғылым мен техниканың жетістіктеріне сүйенген нағыз ұшу аппараты түгілі қарапайым ұшу құралын түзе алмады. Аспан әлемін зерттеген Ұлықбек сынды тұлғаларымыздың теориялық-практикалық жаңашылдығы үшінші сатыға - шынайы идея сатысына, нақты нәтижемен көмкерілген идея биігіне көтерілмеді. Оған, біріншіден, түркі әлемінің XX ғасыр басындағы инженерлік-техникалық, экономикалық даярлығы мен мүмкіндігі шектеулі еді, екіншіден, утопиялық идеяның ықтималды идеяға, ықтималды идеяның шынайы идеяға және көздеген нәтижеге айналуы үшін интеллектуалдық ізденіске толы уақыт керек, үшіншіден, өміршең идеяны туындатушы, оны бір сатыдан келесі сатысына жеткізуші Тұлғалар сабақтастығы үзілмеуі қажет. Бұлардың бірде-біреуі Еуразиялық, Орта Азиялық, Кавказдық, Османдық түркілерде орнықпады.

Жалпы, адам баласының санасы мен жүрегін мазалаған, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан утопиялық идеялардың басым бөлігі

түбінде жүзеге асады. Өйткені олардың бастау бұлағында өмірлік қажеттілігін тереңінен ұғынған, замандастарын иландыра білген, қоғамдық санаға нық орнықтырған, орасан жауапкершілікті мойнына алған Тұлға тұр. Көптің үйреншікті өмір салты мен тіршілігіне қозғау салатын, өзгеріс әкелетін Тұлғалардың ақыл-ойы мен әрекетінсіз тарих қарыс-сүйем алға баспас еді.

Халық пен тұлғаға методологиялық басымдық беру ортақ түркі тарихының ұлттық сипатын арттырады, адами-өркениеттік көзқарасымыз бен бағыт-бағдарымызды адастырмайды, тұтастығымыз бен бірлігімізді нығайтуға қызмет етеді.

Ал ортақ түркі тарихындағы билік мәселесіне келсек, бұл орайдағы методологиялық позициямыз қоғамдық-гуманитарлық ғылыми ой-санада әлемдік қолдау тапқан ұстанымдармен, әсіресе саясаттану, құқықтану салаларының үздік жетістіктерімен үндесіп жатқанын қалаймыз.

Билік адамдар қауымын басқаруға бағытталады. Оның ең жоғарғы сатысы – мемлекеттік билік пен басқару. Күлтегін жазуында:

Жоғарыда көк тәңірі,

Төменде қара жер жаралғанда.

Екеуінің арасында адам баласы,

Адам баласын басқаруға ата-бабам жаралды, –

деген ғой.

Осынау жолдар – мемлекеттің анықтамасы, биліктің формуласы. Түркі халықтарындағы мемлекеттік билік пен басқарудың формасы, типі, субъектілері әлемдік үлгіден, стандарттан алшақ кеткен жоқ. Олардың ішінде әр кезеңде монархиялық, парламенттік, президенттік, президенттік-парламенттік басқарудағылары болған, кейбіреуі әлі де бар. Саяси режимнің авторитарлық, тоталитарлық, демократиялық жүйелерін бастан кешкеніміз тарихи факт.

Демек, ортақ түркі тарихындағы билікті зерттеу методологиясы екі міндетті шешуі керек: біріншіден, әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі екенімізді тиянақтау, екіншіден, түркі мемлекеттеріндегі биліктің өзіндік ерекшеліктері мен мәнді белгілерін, диалектикасы мен эволюциясын ажырата алу.

Келесі методологиялық ұстаным биліктің қателігі миллиондардың тағдырын шарпитуынын дәйектеуге саяды. Қисапсыз тәжірибе көрсеткендей, билік өзі ұсынған жобаны, бағдарламаны орындатпай тынбайды. Бірақ бодан елдің билігі мен тәуелсіз елдің билігі жіберген қателіктер арасындағы айырмашылықты биік

методологиялық өремен зерделеген жөн. Сонда тұтас халықты айыптаудан ада, азаттықтың қадірін қастерлейтін, отансүйгіштік қасиеті берік ұрпақ тәрбиелеуге ортақ түркі тарихы септесетіні сөзсіз.

Ортақ түркі тарихын зерттеуге қойылатын жауапты методологиялық талаптың әлқиссасы – дәуірлеу мәселесі. Біздің ойымызша, осынау тарихты дәуірлегенде төрт құндылыққа баса назар қоюымыз керек. Олар, біріншіден, алғашқы адамдардың, тұрғындардың пайда болуы мәселесі. Осы сұраққа жауаптан кімнің маймылдан адамға айналғаны, кімнің адамнан тарағаны, кімнің автохтонды, кімнің келімсек екені тиянақталады. Екіншіден, түркі халықтары этногенезінің мәселесі. Бұл сұрақтың мазмұнын түркілердің антропологиялық, нәсілдік, тілдік, рухани-дүниетанымдық, әлеуметтік, саяси тұтасу құпиясы, тарихқа табиғи-географиялық ортаның әсері, шаруашылық-мәдени типтің қалыптасуы мен сабақтастығы, этностың өзін өзі тануы құрайды. Үшіншіден, алғашқыда түркілік, сол негізде кейін ұлттық мемлекеттің пайда болу және өмір сүру мәселесі. Мемлекеттің басты мақсаты – халқының қауіпсіздігін қамтамасыз ету, тарих аманатын ұрпақтан ұрпаққа жалғау, яғни қоғамдағы табиғи-ырғақты даму мен шынайы азаттықты сақтау. Соңғы, төртінші құндылық жұмыр жер бетіндегі халықтардың даму деңгейі ешқашан біркелкі болмақ еместігінен туындайды. Этностың алшаң басып жүруі немесе әлемдік салқар көштің соңында салпаңдап шаңға көмілуі - бәрі дүниенің бірде ана өңірінен, бірде мына өңірінен жанартаудың жалынындай көрініс беретін өркениеттік өрлеуге, соған алыс-жақын орналасуға, бәсекеге қабілеттілікке көп байланысты екен. Адамзат баласын алып кеменің үстіндегі жолаушыдай елестететін болсақ, сол көліктің ілгері сүйретуші қуаты бірде ежелгі Египетте (Африка), Грекия мен Римде (Еуропа), ортағасырлар басында Азияда (байырғы түркілер), соңына қарай Еуропада (Ренессанс), бірде Америкада (АҚШ) орналасқанын байқай аламыз. Осы қуаттың нақ ішінде немесе соған жақын жайғасқан этностар кезінде тарихтан өз сыбағасын алып қалды, бәсекеге шыдамағандары әлдінің уысына түсті. Тіпті жұтылып кеткендері бар.

Мәнді айырмашылықтарына және үзілмеген сабақтастығына сәйкес, біздің ойымызша, ортақ түркі тарихы төмендегідей дәуірлерден тұрады:

1. Арғытүріктер дәуірі. Аумақта алғашқы адам пайда болғаннан байырғы түркі қағанатына дейін. Әлем тарихына белгілі тұлғалары – Томирис, Зарина, Анахарсис, Аттила, т.б.

2. Түркі, араб, моңғол империялары дәуірі (VI-XV ғғ.). Түркі этностарына қоса солардың арасында тұрақтап қалғандардың түркіленуі, исламдануы, түркілік халықтардың қалыптасу үрдісі дәуірдің мазмұнын құрады. Күлтегін, Тоныкөк жазулары дәуір рухын бейнелейді.

3. Түркі ұлттық мемлекеттері дәуірі (XV-XIX ғ. аяғы). Көшпелі өзбек мемлекеті, Қазақ хандығы құрылды, Константинополь Осман империясының құзырына өтті. Өкініштісі техникалық-экономикалық артықшылық Еуропа мен АҚШ-қа құт әкеліп, ортақ түркі тарихы өзара берекесіздікпен, қақтығыстармен толықты. Әсіресе Әмір Темірдің Анкара түбінде Баязидті талқандауы түркілік әлеуетке ауыр тиді. «Ел айрылған», «Менен қалған мынау Еділ жұрт!», «Азаулының Стамболдан несі кем», «Елім-ай» өлең-жыр жолдары дәуірдің қилы тағдырын айшықтайды.

4. Түркі әлемінің әлсіреуі мен бодандық дәуірі (1991 жылға дейін). Осман империясы ыдырады, тұтас түркістан идеясы жүзеге аспады, КСРО-дағы түркі халықтары орыстандыру саясатынан зардап шекті. Көмескілене жаздаған азаттық идеясы Алаш қозғалысымен, Ататүрік реформаларымен, М. Шоқайдың қайраткерлігімен, М. Жалилдің «Маобит дәптерімен», О. Сүлейменовтың «Азия» кітабымен, Д. Қонаевтың, Ш. Рашидовтың, Г. Алиевтің саяси кеменгерлігімен түркілік сананы биледі.

5. Түркілік қайта өрлеу дәуірі. Тәуелсіз бес түркі мемлекеті дүниеге келді. Ғасырлар қарызын өтейтін шақ туды.

Сонымен, дәуірлеудің теориялық-методологиялық негіздерін екі ауыз сөзбен түйіндер болсақ, біздің өткеніміз бен бүгінгіміздің тарих толқынындағы белестері алғашқыда қоғамның ішкі дамуымен тығыз байланыста, кейінде империя биігіне көтерілген қажеттіліктерден, ұлттық мемлекеттер мүддесінен туындады. XIX ғасыр аяғынан беріде негізінен сыртқы әсердің күшімен бой көтерген демографиялық, идеологиялық, әлеуметтік және саяси үдерістермен ерекшеленді. Бұларға аумақтың табиғи-географиялық, геосаяси ерекшеліктері, шаруашылық-мәдени ресурсы ықпал еткені сөзсіз. Дегенмен, шешуші рөлде, тағдыранықтағыш тоғыста, алдыңғы шепте бірде этникалық, енді келесі сәтте саяси фактор алма-кезек табысып еді. Ендігі жерде азаттығымызды нығайта түсіп, оңтайлы геосаяси орналасуымыздан тек жағымды нәтижелер мен ілгерілеуге жетелейтін сәтті бастан кешсек, өткеннің бәріне салауат дерміз.